

АПОСТОЛ ПРАВДИ Й ВОЛІ

Господь, любля отих людей,
Послав на землю їм пророка;
Свою любов благовістить,
Святу правду возвістити!

Т. Г. Шевченко

Для українців цей рік особливо пам'ятний — 1876-й. Російський імператор Олександр II до вже існуючих заборон («никакого малоросійського язика не було, нет и быть не может») додав ще одну — так званий Емський указ. Ним він «Высочайше повелеть соизволил» не допускати ввезення з-за кордону й друкування українською мовою книг. Це ж стосувалося і постановки театральних вистав, «а равно и печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам»¹.

Обрусителі вже вкотре могли святкувати. «І вони святкували. Святочний настрій ... запанував по всій лінії й розлягався нестримними радісними окриками: «Нема українства!», «Все знищено вже!», «Досить із ним панькатись!», «Finis Ukrainae!» — лунали переможні голоси звідусіль...»².

Ці рядки він напише пізніше, через тридцять років. Бо того ж таки 1876-го, 6 (19) жовтня, у с. Пальчик на Звенигородщині в багатодітній старосвітській духовничій родині ще тільки з'явиться він — «совість землі української». Наречуть його Сергієм, а прізвище буде — Єфремов. Хоча ще прадід його мав інше, чисто українське, — Охрименко. І на роду йому буде написано, щоб усе свідоме життя пов'язав із літературою, з періодичною пресою. Напевно тому Сергія змалечку, з чотирирічного віку, зачарує і навік полонить друковане слово.

Щось пророчим було і в тому, що однією з перших книжок, яка потрапила до його рук, було знамените «Родное слово» відомого українця-педагога Ушинського, хоч і написане малозрозумілою тоді чужою мовою. Завдовго до вступу 1885 р. в Уманську духовну школу він перечитає все, що нишком знайде в батьківській книгозбірні, — без розбору. Але допитлива природа маленького вундеркінда відвіє зерно від плевел і залишить у пам'яті (а вона була пречудова) найвартісніше. Тоді ж познайомиться з творами Марка Вовчка, Д. Мордовця, Пушкіна. «Проковтне» і неодноразово потім перечитуватиме Короленка, Нечуя-Левицького, усього Гоголя. До речі, надзвичайне враження на допитливого і з буйною уявою хлопчика справить гоголівський «Тарас Бульба». «Я перечитував його незчислено і кожного разу ставав у захваті перед цією принадною епопеєю рідного мені, як здавалось, життя». Ця повість, як потім згадає він, стала «одним з перших етапів моєї української свідомості»³.

А от знайомство з Шевченком і осягнення його поетичного таланту відбулося в нього не одразу. Уперше він побачив і перечитав «Кобзаря» в петербурзькому (1882 р.) виданні в родичів, які жили в сусідньому селі

Вербівка. Чи то через ранній вік, чи ще з якихось інших причин він не міг зрозуміти й оцінити цю «велику книгу биття українського народу». Геніальну лірику Тараса Шевченка він відкрив для себе згодом, «коли почав свідомо шукати підпори для своєї національної стихії»⁴.

По закінченню бурси 1891 р. він вступає до Київської духовної семінарії, де в той чи інший час навчалися його брати. Під кінець першого року перебування в Києві цілком закономірно, хоча, за його словами, — несподівано, опиниться в українській організації, що звалась «громадою». Це таємне товариство було створене за три роки до того старшими семінаристами й випускниками за найтіснішої участі Олександра Кониського. Було нечисленним — близько сорока членів. Вони займалися самоосвітою і культурницькою роботою: мали власну бібліотеку, постійно поповнюючи її за рахунок пожертв; талановитіші прилучалися до літературної роботи, дописуючи до західноукраїнських видань. Майже кожен залучався до підготовки й читання рефератів з актуальних питань національної історії, культури, кооперації і, звичайно ж, політики. Великий вплив на формування їх світогляду мала соціологічна система М. Михайловського.

Місцем постійних і регулярних їх зустрічей стала малопримітна хатина на Кирилівській вулиці, яку наймав Лука Скочковський, дяк Йорданської церкви. Між собою вони називали це місце «Ельдорадом». Тут кожен із неофітів, тікаючи від церковно-схоластичних наук, вихоплюючись із задушливої атмосфери обмеженості й гнітючого русифікаторського духу, справді знаходив золоті розсипи духовного та інтелектуального спілкування, щирої дружби і товариської безкорисливої допомоги.

Завдяки таким організаціям громадський рух України 1880–1890 рр. з його потужною культуротворчою спрямованістю поповнювався все новими і новими працівниками. Приміром, та ж таки київська семінарська громада дала блискучу плеяду української інтелігенції, у тому числі таких лицарів національної ідеї в царині освіти, культури, журналістики, як О. Лотоцький, О. Кошиць, К. Мацієвич, В. Дурдуківський, Ф. Матушевський, М. Павловський тощо.

Український народ з його потребами й життям, його відродження стали для них, як і Ефремова, символом віри, категоричним імперативом. Найзаповітніша мрія — «повне зрівняння його з великими, освіченими й дужими націями світу»⁵ потребувала титанічної, самовідданої, до самозречення, праці.

І він працював так усе життя... Усвідомлюючи, що «в народі, позбавленого суспільної свободи, література — єдина трибуна, з висоти якої він примушує почути крик свого обурення і свого сумління»⁶.

За цей час він став не лише відомим громадсько-політичним діячем, ученим-літературознавцем, а й блискучим публіцистом. В його особі український національний рух отримав обдарованого, талановитого подвижника. Він перетворив журналістику, періодичну пресу в знаряддя боротьби за національні й соціально-політичні права, у засіб ширення здобутків української культури, освіти мас і гуртування їх навколо національної ідеї.

У процесі розвитку своєї творчої особистості Єфремов створив новий тип української публіцистики з чітко вираженим національним обличчям.

Звичайно, він не одразу прийшов до вершин майстерності. Поступово, у ході активної журналістської роботи поповнював багаж знань, напрацьовував той досвід, що дозволив йому зробити справді неоціненний внесок в історію нашої публіцистики. Єфремов створив зразки, що й через сто років не втратили, а навпаки, набули у наш час дивовижної свіжості й актуальності. Перечитуючи його талановиті, повні глибокого змісту й ерудиції, гострого політичного розуму статті, часом здається, що написано їх на злобу дня просто вчора. Це та публіцистика, яку без перебільшення можна назвати класикою. І щоб по-справжньому її оцінити, використати для потреб нової України, її треба досліджувати як неординарне явище національного духу.

Для початку спробуємо визначити основні етапи журналістської й публіцистичної, а побіжно — громадсько-політичної й літературно-наукової діяльності Єфремова. Це полегшить розуміння самого процесу формування основних рис і особливостей його творчої майстерності. Періодизацію журналістської діяльності треба розглядати в контексті розвитку тогочасного українського руху. Хоча в такій царині, як журналістика, він має свої особливості, свій спосіб мислення.

Творчість Єфремова охоплює кілька десятиліть — з 1895 по 1929 р. Умовно її можна поділити на п'ять періодів: перший — з 1895 по 1905 р.; другий — 1905–1914; третій — 1914–1917; четвертий — 1917–1920; п'ятий — 1920–1929. Зазначимо ще раз: кожен із цих етапів має свої особливості, свої конкретно-історичні умови, свій формат мислення і, врешті-решт, свою логіку, що тісно пов'язані з тими процесами, що відбувалися як в Україні, так і світі.

Перший період (1895–1905) — від перших дитячих оповідань у часописі «Дзвінок», нарисом «Жид» («Зоря») до оголошення царем Маніфесту 17 жовтня, яким «даровано» свободу слова. Журналістське змушнення Єфремова відбувалося в період розгортання системної кризи в Росії. На політичну арену вийшли нові політичні сили, зокрема, марксистичні, які вступили в гостру боротьбу з ліберальними народниками. Водночас активізуються праві сили й патологічне малоросійство — «русские украинцы». 1900 р. у Петербурзі створюється монархічна організація «Русское собрание», відома як «чорносотенство». За кілька років її відділення з'являються і в Україні.

Нові ідеї суспільного розвитку детонують появу нової хвилі національного відродження українства. 1897 р. громадівські представники з Житомира, Катеринослава, Києва, Одеси, Петербурга, Полтави, Харкова, Херсона, Чернігова, за участі галичан, закладають Загальноукраїнську безпартійну демократичну організацію. Пожвавлення політичного життя стимулює партійне самовизначення. Через рік, 1898, з'являються соціал-демократи, 1900 — РУП, згодом НУП і т. ін. Але найвпливовішою силою тривалий час залишається Безпартійна організація. І Сергій Єфремов, незважаючи на свою молодість, стає одним із визнаних її діячів. Великою мірою це було зумовлено його активною публіцистичною діяльністю.

У цей період силу часу відбирає навчання (закінчив юридичний ф-т Київського університету 1901 р.). Не менше — видавництво «Вік», котре вкупі з товаришами, на студентській квартирі, заснував ще 1895-го. З 1901 р. — секретарство в журналі «Киевская старина». Однак співробітництво з «Літературно-науковим вісником», «Записками Наукового Т-ва ім. Шевченка», зрідка — з російськомовними газетами — посідає чільне місце. Тільки за чотири роки (1899–1902) в ЛНВ він опублікував майже 400 заміток, рецензій, некрологів, статей.

В «Киевской старине», де він працює, у цей час з'являється низка ґрунтовних літературознавчих статей, таких, як «Бытописатель пореформенной Украины», «Літературний Бонавентура», «В поисках новой красоты». Остання викликала значний резонанс, струснувши літературні кола і за кордоном. На цю публікацію відгукнувся навіть Іван Франко й висловив свої міркування щодо оцінок і позиції автора. Оминаючи літературно-критичні моменти, зазначимо, що в матеріалі вже чітко окреслюються єфремовська публіцистичність і політична позиція.

Ще виразніше проступають вони у статті «Національне питання в Норвегії» (того ж року у Львові вийде друком окремою книжечкою). Безперечно, доля поневолених народів має чимало спільного. Звернувшись до історії норвезького національного руху, Єфремов доводить, що націоналізм як суспільно-політична доктрина і як практична потреба, на відміну від космополітичних теорійок, свій вік не віджив. Націоналізм — це та животворна сила будь-якого народу, яка вершить чудо. «Здоровий, нормальний національний рух завжди свідчить, що серед даного народу розпочалася жива духовна робота, що він почав жити свідомим життям, що він поважає себе». І підводить до неминучого висновку — тільки такий народ «може бути корисним для загальнолюдського поступу і зможе в його скарбниці покласти і свої здобутки, зможе вимовити своє власне слово і тим збагатити всесвітню культуру»⁷.

За умов дикого російського абсолютизму провадити будь-яку національну роботу було вкрай важко й небезпечно. Тому український рух використовував найменший легальний привід, щоб голосно заявляти про себе. Наприкінці серпня 1903 р. в Полтаві заходами свідомої інтелігенції обох частин України — російської й австрійської — проведено вражаючу як на ті часи маніфестацію українського духу — відкриття пам'ятника Котляревському. Ця подія стала символом національного воскресіння. «При настоящем положении украинского слова и литературы в России факт открытия памятника *украинскому* писателю имеет не одно только литературное значение, как праздник литературы. Значение его разрастается до размеров исторического события...»⁸, — недвозначно констатував Єфремов. Світ мусив чути й бачити: український народ був, є і буде «єдиним національним організмом» з правом на власне життя.

Січневі події 1905-го в Петербурзі сколихнули «тюрму народів». До вимог, які висуває поступова демократія, українці додають і свої — право на рідне слово. За кілька днів по тому петербурзький ліберальний «Сын оте-

чества» вміщує звернення «О нуждах української печати» — колективний протест київських журналістів проти репресій і заборон українського слова⁹. Його автор — Єфремов. Під вимогою поставлено понад 100 підписів, ще близько 900 — пізніше¹⁰. Однак до вимученого царського Маніфесту з його кущими обіцянками ще далеко. Німування триває — національної преси немає. Спроба дістати дозвіл на видання журналу «Вік» провалилась. А питання національного і політичного освідомлення має стоїть надзвичайно гостро. Одна за одною виходять у Львові й переправляються до Києва популярні видання С. Ярошенка (Єфремова) — «Як люде прав собі добувають», «Як визволитись з бідности робочим людем», «Як цар людей дурить».

Приголомшений і обурений розгулом київського чорносотенства і жидівських погромів, Єфремов сміливо кидає виклик режиму: «...спускатись на самий суд історії ми не можемо. Мусить бути ще инший суд... Сей суд буде судом не над особами, не над поодинокими злочинцями, а над усім нашим минулим, — над усією системою гніту й неволі»¹¹. Ці полум'яні слова — зі статті «Чи буде суд?» — першої в Росії газетної україномовної статті, опублікованої в «Киевских откликах», засвідчили справжню позицію українства.

До речі, те число газети пішло нарозхват і вмити стало бестселером. Для київського обивателя надивовижу було читати «селянською» мовою, а ще більше — пристрасне і сміливе слово, яке відповідало загальним настроям. За число газети, яке зазвичай коштувало 5 коп, з українською статтею давали — нечувано! — 5 карбованців. Навіть закордонні українці-львів'яни були в захваті. Сам І. Франко потішався: «Так от як пишуть теперка в Росії!»¹².

Другий період (1905–1914) починається від зародження української (за мовою і змістом) періодичної преси на Наддніпрянщині й закінчується заборонаю царатом із початком Першої світової війни всіх національно-демократичних видань. У цей час Єфремов багато сил і часу віддає партійній роботі як один із керівників Української радикально-демократичної партії. Водночас бере безпосередню участь в організації української преси, бо «найбільше знався у видавничому ділі»¹³ як редактор і голова видавництва «Вік». До того ж — єдиний досвідчений професійний журналіст серед українців. Його публікації одразу з'являються в перших числах «Хлібороба», «Громадської думки». Навіть за ґратами, куди його кидають 31 грудня 1905 р., напередодні виходу першого числа «Громадської думки», і ув'язнюють на півроку, він продовжує відсилати на волю свої матеріали.

Після звільнення Єфремов з властивим йому темпераментом приступає до редагування літературно-наукового місячника «Нова громада», видавцем якого став Євген Чикаленко. Після закриття «Громадської думки» у вересні 1906 р. починає виходити друком газета «Рада». Цьому виданню судилося відіграти визначну роль у національно-визвольній боротьбі українського народу. Доля «Ради» стає невіддільною від долі обох — Єфремова і Чикаленка. Обидва розуміли значення слова і надавали пресі величезної ваги в справі національно-духовного поступу українства.

Редакторські клопоти в «Новій громаді» дещо обтяжують Єфремова, але не позначаються на творчості. Власними матеріалами він заповнює